

Το μάθημα «Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» στο γενικό λύκειο

Αικατερίνη Τζάμου

Σύμβουλος Εκπαίδευσης Φιλολόγων, ΔΔΕ Πειραιά

ktz12665@gmail.com

Περίληψη

Στο συγκεκριμένο άρθρο θα παρουσιάσουμε το σκεπτικό, τη σκοποθεσία και τους στόχους του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών για το μάθημα επιλογής της Α' λυκείου «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» το οποίο δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ (ΦΕΚ αρ. 185/23-1-2015), «πάγωσε» κατά την περίοδο 2015-2019, μαζί με τα υπόλοιπα νέα ΑΠΣ που είχαν δημοσιευθεί στο ίδιο ΦΕΚ και, τελικά, δεν εφαρμόστηκε ποτέ, καθώς ο νόμος 4823/21 κατήργησε όλα τα μαθήματα επιλογής στο γενικό λύκειο. Θα διερευνήσουμε τους παράγοντες που διαμόρφωσαν την συγκεκριμένη θεματική ως διακριτό διδακτικό αντικείμενο μέσα στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης και την εξέλιξή του στη διάρκεια των δεκαετιών, σε συσχέτισμό με τις πολιτικές που διαμορφώθηκαν διεθνώς γύρω από την ευρωπαϊκή ιδέα.

Λέξεις-κλειδιά: Διαθεματικότητα, Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, Εκπαιδευτικές Πολιτικές, Ευρωπαϊκή Ιδέα.

1. Εισαγωγή

Με τη μεταρρύθμιση του 1998 εισήχθη για πρώτη φορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση το μάθημα «Ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός και οι ρίζες του» ως μάθημα Επιλογής για την Α' λυκείου. Για τους σκοπούς του μαθήματος δημιουργήθηκε σχολικό εγχειρίδιο, με απευθείας ανάθεση σε ομάδα έγκριτων επιστημόνων, το οποίο όμως παρουσίαζε δυο βασικά προβλήματα: α) δε συνοδεύταν από σχετικό Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, β) αποτελούσε κατ' ουσίαν μια συρραφή επιστημονικών άρθρων και δεν ελάμβανε υπ' όψιν το επίπεδο των δεκαεξάχρονων μαθητών. Ως αποτέλεσμα, το μάθημα αυτοακυρώθηκε καθώς α) είχε ενταχθεί στην κατηγορία των γραπτώς εξεταζόμενων μαθημάτων και, παρά το ενδιαφέρον της θεματικής του, οι μαθητές δεν το επέλεξαν λόγω της δυσκολίας του εγχειριδίου, β) είχε ανατεθεί ως πρώτη ή δεύτερη ανάθεση σε μια πληθώρα ειδικοτήτων (φιλόλογων, ξενόγλωσσων φιλόλογων, κοινωνιολόγων, πολιτικών επιστημόνων), παρά του ότι το περιεχόμενό του αφορούσε κυρίως ιστορικούς και ο τρόπος εξέτασής του παρέπεμπε στις εξετάσεις του μαθήματος της Ιστορίας. Για πολλά χρόνια δε σημειώθηκε σχετικό ενδιαφέρον από τους διδάσκοντες ώστε να υποστηριχθεί το συγκεκριμένο αντικείμενο.

Με τη μεταρρύθμιση του 2011 το μάθημα διατηρήθηκε ως Μάθημα Επιλογής για την Α' λυκείου, με το ίδιο διδακτικό εγχειρίδιο, αλλά μετονομάστηκε σε «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός». Ωστόσο, το 2014 για πρώτη φορά έγινε πρόσκληση σύνταξης Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών για το συγκεκριμένο διδακτικό αντικείμενο, από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Η ομάδα αξιολόγησης και συγγραφής ολοκλήρωσε το έργο της στο τέλος του 2014 και για πρώτη φορά δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ (ΦΕΚ αρ. 185/23-1-2015), Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για τον Ευρωπαϊκό Πολιτισμό με προοπτική να προχωρήσει το ΙΕΠ σε πρόσκληση συγγραφής νέου διδακτικού εγχειριδίου.

Παρά το γεγονός ότι η διαδικασία πάγωσε τα επόμενα χρόνια, το μάθημα συνέχισε να διδάσκεται με το παλιό εγχειρίδιο σε πάρα πολλά λύκεια της χώρας, με αυξημένο ενδιαφέρον τόσο από μαθητές, όσο και από διδάσκοντες. Οι λόγοι για τους οποίους

αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον γύρω από το αντικείμενο είναι οι εξής: α) μειώθηκε ο αριθμός των κατ' επιλογήν μαθημάτων στην Α' λυκείου και το συγκεκριμένο αντικείμενο ήταν το μοναδικό που αφορούσε στις θεωρητικές σπουδές, άρα προσέλκυσε μαθητές με θεωρητικές κλίσεις, β) παρά το γεγονός ότι το μάθημα εξακολουθούσε να εξετάζεται γραπτώς, δινόταν η δυνατότητα αποδέσμευσης από την ύλη του εγχειριδίου, μια πιο ελεύθερη προσέγγισή της, γ) η διαθεματικότητα υποστηριζόταν και από τη δυνατότητα σύνδεσης του μαθήματος με ευρωπαϊκά και πολιτιστικά προγράμματα, κάτι που αποτελούσε κίνητρο για τους μαθητές να το επιλέξουν.

Μια άλλη παράμετρος του νέου Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών για το μάθημα ήταν η προσθήκη του «ελληνικός» στον τίτλο του μαθήματος. Το εγχειρίδιο δεν είχε αλλάξει περιεχόμενο, άλλαξε όμως εξώφυλλο και όνομα: «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» (Λιάκος, 2012). Αξίζει να σταθούμε σε αυτήν την προσθήκη και να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τον λόγο της αλλαγής.

2. «Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» και πολιτικές επιλογές

Κατ' αρχάς θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το ενδιαφέρον για τις πολιτισμικές σπουδές με σημείο αναφοράς την Ευρώπη ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990 και συνδέεται με συγκεκριμένες πολιτικές που υιοθετήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση για τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής συνείδησης και την άμβλυνση των αναδυόμενων εθνικισμών. Οι Συνθήκες που υπογράφηκαν με στόχο την πορεία προς την ομοσπονδιοποίηση και τη σταδιακή υποχώρηση του «λειτουργισμού», σε ένα ιστορικό πλαίσιο που διαμορφώνεται από την πτώση του τείχους του Βερολίνου και από τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία, ενθαρρύνουν τις νέες τάσεις στην εκπαίδευση, τόσο την Ανώτατη, όσο και τη δευτεροβάθμια. Είναι χαρακτηριστικό ότι για πρώτη φορά συντάσσεται μια ιστοριογραφία της Ευρώπης με σαφή στόχο την προβολή του Ευρωπαϊκού οράματος (Milza – Berstein, 1994; Davies, 1996). Στο παρελθόν, τον όρο «ευρωπαϊκός πολιτισμός» τον υποκαθιστούσε ο όρος «δυτικός πολιτισμός» (Burns, 1963). Ωστόσο από την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ κι έπειτα η έμφαση στην Ευρώπη ως πολιτισμικής και όχι μόνον γεωγραφικής οντότητας είναι μια βασική επιταγή στο χώρο της εκπαίδευσης, των εκδόσεων και των Μέσων Ενημέρωσης. Σημειώνουμε χαρακτηριστικά ότι το επικό έργο του Edward Burns που παρουσιάζει την ιστορία και τον πολιτισμό της Ευρώπης κατά τους νεώτερους χρόνους, όταν δηλαδή η Ευρώπη καλλιέργησε τον ιδιαίτερο πολιτισμό της, εκδίδεται το 1963 με τον τίτλο «Western Civilizations: Their History and Their Culture», ενώ η ελληνική έκδοση του βιβλίου το 2006 φέρει τον τίτλο «Ευρωπαϊκή Ιστορία».

Το 1994, δύο Γάλλοι ιστορικοί, ο Serge Bernstein και ο Pierre Milza, σημειώνουν στον πρόλογο του πρώτου τόμου του περίφημου βιβλίου τους για την Ιστορία της Ευρώπης: «*Την αρχή της ενότητας την ξαναβρίσκουμε στο επίπεδο της πολιτισμικής οργάνωσης, με την ανθρωπολογική έννοια του όρου, καθώς τα σύνορα υποχωρούν για να επικρατήσουν τα χαρακτηριστικά ενός κοινού πολιτισμού. Ευρώπη των ανθρωπιστών, Ευρώπη των εμπόρων, Ευρώπη των καλλιτεχνών, Ευρώπη των φιλοσόφων, Ευρώπη των λογίων, μια ολόκληρη διεθνική οντότητα συγκροτείται αθόρυβα, με αργό και άορατο βήμα των γενεών και των αιώνων, βάζοντας τα θεμέλια μιας ταυτότητας που κρύβεται πίσω από τις παρελάσεις των κατακτητών και τις κλαγγές της μάχης. Στην αυγή πλέον του 19ου αιώνα αυτή η Ευρώπη υπάρχει και ανοίγει τις πόρτες του μέλλοντος*» (Milza & Berstein, 1997).

Το 1994, έτος της έκδοσης του βιβλίου αυτού σημειώθηκε ένα συμβολικό ιστορικό γεγονός: κατά την τελετή για τα 50 χρόνια από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στην εθνική στρατιωτική παρέλαση στη λεωφόρο Σανς-Ελυζέ στο Παρίσι, συμμετείχε τμήμα του

Eurocorps, του ευρωπαϊκού στρατού δηλαδή, και συγκεκριμένα μια γαλλογερμανική ταξιαρχία με επικεφαλής τον Γερμανό στρατηγό Helmut Willman. Στην εξέδρα των επισήμων, στο πλευρό του γάλλου προέδρου Μιτεράν στεκόταν και οι αρχηγοί τεσσάρων ευρωπαϊκών κρατών (Γερμανίας, Ισπανίας, Λουξεμβούργου και Βελγίου). Αυτό που ενέτεινε τον ιδιαίτερο συμβολισμό της τελετής μνήμης, όμως, ήταν κυρίως η παρουσία του Γερμανού καγκελάριου Χέλμουτ Κολ, καθώς πενήντα χρόνια πριν οι δύο χώρες ανήκαν σε εχθρικούς συνασπισμούς και οι δύο αρχηγοί κρατών, ο Φρανσουά Μιτεράν και ο Χέλμουτ Κολ, υπήρξαν νεαροί φαντάροι που πολεμούσαν σε αντίπαλα στρατόπεδα. Την ιδιαίτερη αυτή λεπτομέρεια τόνισε ο Γάλλος πρόεδρος στην ομιλία του επισημαίνοντας τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη μεγαλύτερη ειρηνική περίοδο που γνώρισαν οι χώρες της Ευρώπης.

Πέντε χρόνια μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου και δύο μόλις χρόνια από την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, οι δύο επιφανείς ιστορικοί Milza και Bernstein εκδίδουν μια τρίτομη Ιστορία της Ευρώπης με σαφείς στόχους και σαφές μήνυμα: η ευρωπαϊκή Ιδέα εμπεριέχει την έννοια της κοινής ταυτότητας, της κοινής ιστορικής συνείδησης, του κοινού οράματος. Δεν είναι τυχαία ούτε η έκδοση, ούτε ο τίτλος του βιβλίου. Οι δύο συγγραφείς συμμετέχουν με το έργο τους σε ένα πλέγμα πολιτικών επιλογών για την Ευρώπη. Ο Pierre Milza είναι καθηγητής της Σύγχρονης Ιστορίας στο Ινστιτούτο Πολιτικών Μελετών του Παρισιού και διευθυντής του Κέντρου Ιστορίας της Ευρώπης του Εικοστού Αιώνα. Ο Serge Bernstein είχε διδάξει στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση πριν γίνει καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris X και στο Ινστιτούτο Πολιτικών Μελετών του Παρισιού, ενώ είναι μέλος της επιστημονικής επιτροπής του Ιδρύματος Charles-de-Gaulle. Επίσης, και οι δύο ιστορικοί είναι μέλη της επιστημονικής επιτροπής του Ινστιτούτου Francois-Mitterrand, συνεπώς βρίσκονται πολύ κοντά στις επιλογές του προέδρου σε σχέση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση και αναλαμβάνουν έναν ενεργό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση ως καθηγητές, συγγραφείς και ερευνητές.

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του ακαδημαϊκού κόσμου περνάει από τη Γαλλία κυρίως και τη Γερμανία δευτερευόντως προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Στο πλαίσιο αυτό, στα τέλη της δεκαετίας του 90, ιδρύεται στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο το Πρόγραμμα Σπουδών «Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» διακριτό και ανεξάρτητο από το αντίστοιχο Πρόγραμμα «Ελληνικός Πολιτισμός». Σκοπός του Προγράμματος είναι να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ταυτότητας με πολυπρισματικό τρόπο: Θεματικές Ενότητες, δηλαδή μαθήματα με διαθεματικό χαρακτήρα: Ιστορία, Τέχνες, Φιλοσοφία, Οικονομία, κλπ.

Αντανάκλαση του προγράμματος αυτού είναι και το ομώνυμο μάθημα που εισάγεται στην βαθμίδα του λυκείου με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1997. Στον πρόλογο του διδακτικού εγχειριδίου (Λιάκος, 2012) οι συγγραφείς σημειώνουν ότι στόχος του βιβλίου είναι να δείξει το «πώς διαμορφώθηκε η προσωπικότητα του Ευρωπαίου και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός» και ποια είναι τα κοινά χαρακτηριστικά που ορίζουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα: *«Θέλουμε να δείξουμε την ιστορική πορεία μέσα από την οποία δημιουργήθηκε ένα πλαίσιο ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών, αυτών που εμείς σήμερα αποκαλούμε ευρωπαϊκό πολιτισμό. Οι γενιές που ζουν σήμερα στην Ευρώπη κληρονόμησαν ιδέες, νοοτροπίες, στάσεις ζωής, έργα τέχνης, πολιτικές πραγματικότητες, τεχνολογικά και επιστημονικά επιτεύγματα αλλά και τραύματα από το παρελθόν»*. Επισημαίνουν επίσης ότι επέλεξαν να δείξουν «την ιστορική πορεία μέσα από την οποία διαμορφώθηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός» ώστε να γίνει σαφέστερα κατανοητή η εξέλιξη. Οι συγγραφείς είναι όλοι ιστορικοί, αλλά θεωρούν ότι το μάθημα δε θα πρέπει να διδαχθεί ως άλλη μια ιστορία. Ο στόχος είναι η κατανόηση του

ευρωπαϊκού γίνεσθαι και η διαμόρφωση ευρωπαϊκής συνείδησης στις γενιές που μεγαλώνουν στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης.

Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ου αι. και την πρώτη δεκαετία του 21ου αι., λοιπόν, η πολιτική βούληση κατευθύνει τις εκπαιδευτικές πολιτικές προς τη διαμόρφωση του ευρωπαίου πολίτη. Σε αυτό το πλαίσιο κινούνται, άλλωστε, και τα προγράμματα Erasmus, Comenius, κ.λπ. καθώς επίσης και η εισαγωγή των ΤΠΕ στην ιδέα της ευρωπαϊκής παιδείας με την ανάπτυξη του προγράμματος e-twinning το 2005. Οι δύο κυρίαρχες ευρωπαϊκές χώρες, Γαλλία και Γερμανία, θα κάνουν ένα ακόμη βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση με την εισαγωγή ενός γαλλογερμανικού σχολικού εγχειριδίου Ιστορίας για την τελευταία τάξη του λυκείου το οποίο διδάσκεται στα Γαλλικά και τα Γερμανικά λύκεια από το 2006 (Geiss & Le Quintrec, 2006). Με τον ίδιο τρόπο που μια δεκαετία πριν είχε παρελάσει η γαλλογερμανική ταξιαρχία στο Σανς-Ελυζέ για να επισφραγίσει την οριστική λήξη των τραυμάτων του παρελθόντος μέσω της ευρωπαϊκής Ιδέας, στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αι. Γάλλοι και Γερμανοί μαθητές διδάσκονται για πρώτη φορά την ίδια σχολική Ιστορία.

3. «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» και αλλαγή δεδομένων

Δεκατέσσερα χρόνια μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την εισαγωγή του μαθήματος «Ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός και οι ρίζες του» ως μάθημα Επιλογής για την Α΄ λυκείου, το μάθημα αλλάζει τίτλο χωρίς να αλλάξει περιεχόμενο, ούτε εγχειρίδιο. Το 2012, όταν το μάθημα αναβαθμίζεται με επιλογή της πολιτικής ηγεσίας (είναι ένα από τα τρία μαθήματα επιλογής που διατηρούνται στην Α΄ λυκείου) προτάσσεται ο όρος «ελληνικός πολιτισμός» πλάι στον όρο «ευρωπαϊκός πολιτισμός» που είναι διακριτός, διαφοροποιημένος πλέον. Η Ευρωπαϊκή Ιδέα έχει δεχθεί τα πρώτα πλήγματα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 2008 και συνταράσσεται από αλληπάλληλες κρίσεις σε ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο. Οι διαφόρων τύπων εθνικισμοί που αναδύονται σε όλη την ευρωπαϊκή επικράτεια, για διαφορετικούς λόγους σε κάθε χώρα, δηλητηριάζουν και την Ελλάδα.

Το μάθημα και το εγχειρίδιο επιτελούν, πλέον, διαφορετικούς στόχους. Έμφαση δίνεται σε μια παράμετρο που υπάρχει ήδη στο σκεπτικό των Milza και Bernstein, αλλά τώρα προβάλλεται ως κυρίαρχη, για λόγους κατά βάση πολιτικούς: πρέπει να αμβλυνθούν οι κοινωνικές εντάσεις που εισβάλλουν αυτήν την εποχή ακόμα και στα σχολεία με την επίφαση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Η ελληνική κοινωνία από το 2010 και μετά ταλανίζεται από μια τάση αντιευρωπαϊσμού η οποία συχνά φλερτάρει με τα πιο άγρια εθνικιστικά ιδεολογήματα. Οι εκπαιδευτικοί που καλούνται να διδάξουν το μάθημα προτάσσουν την παράμετρο που τονίζουν οι Milza και Bernstein στον πρόλογο του βιβλίου τους για την ευρωπαϊκή ιστορία: *«Τι καθορίζει αυτήν την ταυτότητα; Κατ' αρχάς η κληρονομιά που δε θα πάψει να σημαδεύει την Ευρώπη, ο ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Πολιτιστικά η Ευρώπη είναι τέκνο της ελληνικής σκέψης όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους Ρωμαίους, η δε ανακάλυψη του Αριστοτέλη από τους Ευρωπαίους αποτελεί σημείο καμπής για τη δυτική σκέψη.»* Και πιο κάτω: *«Πέρα από την κληρονομιά της Αρχαιότητας, η ευρωπαϊκή ταυτότητα κατά τον Μεσαίωνα καθορίζεται από ένα στοιχείο που ξεπερνά τα σύνορα των υπό συγκρότηση κρατών: την χριστιανική θρησκεία»* (Milza & Bernstein, 1994).

Στο πλαίσιο αυτό, και ενώ μαινόνται πολιτικο-ιδεολογικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, προκηρύσσονται οι θέσεις για το μητρώο εμπειρογνομόνων που θα κληθούν να συντάξουν και να αξιολογήσουν τα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών για όλα τα μαθήματα του λυκείου και για την Ιστορία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, μέσα στο 2014. Το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής οργανώνει όλη αυτήν την συντονισμένη προσπάθεια με σκοπό να δημοσιευτούν σε ΦΕΚ τα νέα προγράμματα σπουδών και οι οδηγίες για τον εκπαιδευτικό στις αρχές του 2015. Στόχος: να παραδοθούν εγκαίρως τα έγγραφα που συνδέονται με τη χρηματοδότηση αυτών των προγραμμάτων, να κλείσουν, δηλαδή, τα ΕΣΠΑ. Ας μας επιτραπεί αυτό το *clin d'oeil* εδώ, μιας και μιλάμε για ευρωπαϊκό πολιτισμό και εφόσον η οικονομία είναι μια από τις βασικές εκφάνσεις όχι μόνον του πολιτισμού γενικώς, αλλά και της Ενωμένης Ευρώπης ειδικότερα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη φάση του «λειτουργισμού»: οι εκπαιδευτικές πολιτικές στην Ελλάδα, η σύνταξη αναλυτικών προγραμμάτων και η συγγραφή σχολικών εγχειριδίων χρηματοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά από ευρωπαϊκά προγράμματα.

4. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του 2014 για το μάθημα «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός»

4.1. Ένα νέο «ανοικτό» ΑΠΣ

Το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» συντάχθηκε από μια ομάδα εκπαιδευτικών της τάξης με αυξημένα τυπικά προσόντα, κατόπιν επιλογής από τη λίστα του Μητρώου Εμπειρογνομόνων που όρισε το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής με συγκεκριμένα και διαφανή κριτήρια (Χασεκίδου κ.ά., 2015).

Βασικό χαρακτηριστικό του είναι ο προσδιορισμός και η διασαφήνιση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του μαθήματος: Ο «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» δεν είναι Ιστορία, Κοινωνιολογία, Φιλοσοφία, Ιστορία της Τέχνης, παρόλο που εμπεριέχει στοιχεία από αυτά τα γνωστικά αντικείμενα. Συνδέεται στενά με τις Πολιτισμικές Σπουδές, οι οποίες επικεντρώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον τους στις κοινωνικές, πολιτισμικές δυνάμεις και στις δομές εξουσίας που είναι υπεύθυνες τόσο για την παραγωγή των πολιτισμικών φαινομένων, όσο και για τη νοηματοδότησή τους.

Στην προκειμένη περίπτωση το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη «διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας του ευρωπαϊκού πολίτη και των χαρακτηριστικών του» και επομένως ως προς τα μαθησιακά αποτελέσματα αναμένεται ο μαθητής:

- να διερευνήσει την έννοια του πολιτισμού σε σχέση με την έννοια της φύσης και της «βαρβαρότητας»,
- να διευκρινίσει τις σημασίες των εννοιών: Πολιτισμός, Πολιτική, Πολιτεία, Κράτος, Κοινωνία, Έθνος, Φυλή, Φύλο,
- να αντιληφθεί την ιστορικότητα του πολιτισμού και ιδιαίτερα τις παραμέτρους του χώρου και του χρόνου στην εκδήλωσή του,
- να εμβασθύνει στον όρο «ελληνικός πολιτισμός».
- να διακρίνει τα σημεία συνάντησης του «ελληνικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού» στη διαχρονία και συγχρονία τους,
- να αντιληφθεί τη συμβολή του ελληνικού πολιτισμού στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού,

- να κατανοήσει τη σχέση του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» με τον «πολιτισμό των ευρωπαϊκών χωρών στην ιδιαίτερη έκφασή του για την καθεμιά»,
- να ανακαλύψει το σύνθετο χαρακτήρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, το εύρος, τα ειδικά γνωρίσματα και τις αντιφάσεις του,
- να κατανοήσει ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ως συναιρέτης του πολιτισμού των ευρωπαϊκών χωρών προκύπτει από συνεχείς αντιπαραθέσεις, εξαρτήσεις, αλληλεπιδράσεις και αλληλενέργειες μεταξύ των λαών και των ηπείρων, των πολιτισμικών υποσυνόλων και υπερσυνόλων του,
- να αντιληφθεί ότι η γόνιμη αμφιβολία, οι αρχές του ορθού λόγου, του ανθρωπισμού και της δημοκρατίας συνιστούν θετικές δυνάμεις πολιτισμού απέναντι στο δογματισμό, την απολυτότητα και τις αρχές του ολοκληρωτισμού, να καλλιεργήσει κριτικό και δημιουργικό πνεύμα και να προετοιμαστεί για τα νέα δεδομένα, ελληνικά, ευρωπαϊκά, παγκόσμια,
- να δρα με βάση την κουλτούρα της συνεργασίας, του εθελοντισμού, της ανεκτικότητας,
- να συνδυάζει τη συνείδηση του ευρωπαίου και του παγκόσμιου πολίτη, απαλλαγμένος από προκαταλήψεις και στερεότυπα, με ισχυρές αντιστάσεις τόσο στον ισοπεδωτικό εθνικισμό όσο και στην αλλοτριωτική ξενομανία.

Η διάρθρωση των ενότητων καθώς και η κατανομή των διδακτικών ωρών στο Πρόγραμμα Σπουδών περιλαμβάνει αναφορά σε ξεχωριστές ενότητες: Τέχνη, Επιστήμη-Τεχνολογία, Κοινωνία και Οικονομία, Πολιτική, Γράμματα, Θρησκεία. Προτείνονται συνολικά 50-52 διδακτικές ώρες, τις οποίες ο διδάσκων μπορεί να διαχειριστεί ανάλογα με την κρίση του, τις μαθησιακές ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των μαθητών και μαθητριών του. Τονίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος των ΤΠΕ στην διαμόρφωση του μαθήματος από τον ίδιο τον εκπαιδευτικό, ο οποίος μπορεί να αποδεσμευτεί πλήρως από το παλιό εγχειρίδιο (για τη συγγραφή του νέου εγχειριδίου δεν προβλέφθηκε νέο πρόγραμμα ΕΣΠΑ από το 2015 και μετά).

Το νέο ΑΠΣ επιτρέπει έναν μεγάλο βαθμό ελευθερίας. Εφόσον το μάθημα είναι επιλογής, ο διδάσκων μπορεί να αναθέσει και να συντονίσει ομαδοσυνεργατικές διαθεματικές εργασίες, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των ίδιων των μαθητών, αντλώντας τεχνικές από τη μεθοδολογία των project (Ματσαγγούρας, 2011; Μαυροσκούφης, 2011). Οι μαθητές επιλέγουν από μια γκάμα θεμάτων τα οποία είτε δίδονται από τον διδάσκοντα, είτε τα προτείνουν οι ίδιοι οι μαθητές ανάλογα με τις προσωπικές τους προτιμήσεις. Στα κριτήρια αξιολόγησης των εργασιών εντάσσεται και η αξιοποίηση αρχειακού υλικού. Ο διδάσκων μεριμνά για την παροχή του υλικού στους μαθητές και για την εξοικείωσή τους με την έρευνα σε ψηφιοποιημένες συλλογές. Στις ομάδες των μαθητών διανέμεται πρότυπο σύνταξης συνθετικής εργασίας και ο διδάσκων καθοδηγεί τις ομάδες ανάλογα με το θέμα τους. Οι εργασίες βαθμολογούνται με βάση συγκεκριμένα κριτήρια και ο βαθμός των εργασιών υποκαθιστά το διαγώνισμα.

Το νέο ΑΠΣ επιτρέπει ακόμη διαθεματικά projects, τα οποία μπορεί να συντονίζει ο διδάσκων είτε μόνος, είτε σε συνεργασία με συναδέλφους άλλων ειδικοτήτων για περιορισμένο αριθμό διδακτικών ωρών στη διάρκεια του διδακτικού έτους. Έτσι, είναι δυνατόν να αξιοποιηθεί η διαθεματικότητα στα εμπλεκόμενα διδακτικά αντικείμενα, για συγκεκριμένες διδακτικές ενότητες, μέσα από ποικίλες προσεγγίσεις. Εδώ μπορούν να ενταχθούν και σχετικές δράσεις: π.χ. η δημιουργία λημμάτων για τη Wikipedia, η ανάρτηση κειμένου στον ιστότοπο της Europeana (<https://my-european-history.ep.eu/myhouse/allStories>), κ.λπ. Ανάλογες είναι και οι περιπτώσεις διδακτικών παρεμβάσεων ή σεναρίων που προτείνονται από πλατφόρμες οι οποίες δημιουργήθηκαν από επίσημους φορείς όπως το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (βλ. Φωτόδενδρο), Το

Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, κ.λπ. (βλ. αναφορές και ψηφιοποιημένες συλλογές).

Για να είναι εφικτά όλα τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να διασφαλιστεί η επαρκής λειτουργία των εργαλείων Τεχνολογίας, Πληροφορίας και Επικοινωνίας μέσα στην τάξη και η διασφάλιση των υλικοτεχνικών υποδομών. Εάν εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη χρήση του διαδικτύου, τότε είναι δυνατόν να οργανωθεί η διδακτική ώρα με βάση τις ψηφιοποιημένες πηγές (Τζάμου, 2014). Σε αυτήν την περίπτωση, το εγχειρίδιο υποκαθίσταται από τα διαδικτυακά εργαλεία. Σε μια πολύ αισιόδοξη προοπτική οι ΤΠΕ σταδιακά επιτρέπουν την αυτονόμηση του μαθήματος από το ένα και μοναδικό εγχειρίδιο, την προσαρμογή των Αναλυτικών Προγραμμάτων σε πιο ελαστικές μορφές προσέγγισης της ύλης, την επαναπροσέγγιση του θέματος των εξετάσεων μέσα από μια εντελώς διαφορετική σκοπιά, σκοποθεσία και νοοτροπία. Ευχής έργο θα ήταν να διευθυνθεί η χρήση των συσκευών που παρέχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο (tablets, smartphones, laptops) σε όλους τους μαθητές, σε όλα τα σχολεία. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι την τελευταία δεκαετία στη Δανία, οι εξετάσεις του λυκείου διενεργούνται με ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο και η αξιολόγηση των μαθητών στο λύκειο στοχεύει στο να γίνει αντιληπτό εάν οι μαθητές χρησιμοποιούν τη θεωρία και τη μεθοδολογία του αντικείμενου και όχι εάν μαθαίνουν απ' έξω το εγχειρίδιο (Knight, 2013; Danish Ministry of Education, 2013). Η σύγκριση με το εκπαιδευτικό/εξεταστικό σύστημα της Δανίας, όμως, θα αποτελέσει το αντικείμενο μιας άλλης διερεύνησης.

Πάντως, σε ότι αφορά την οργάνωση, την προετοιμασία του μαθήματος και τη διαχείριση της τάξης το νέο ΑΠΣ δίνει τη δυνατότητα αξιοποίησης των ΤΠΕ υπό το πρίσμα της ψηφιοποιημένης βιβλιοθήκης. Ο όρος που χρησιμοποιείται πλέον ευρέως είναι αυτός των «Πληροφοριοποιημένων Πόλεων» (Ergazakis, Metaxiotis, & Psarras, 2005), συνδέεται με την ανάπτυξη ενός βιώσιμου δικτύου ηλεκτρονικών βιβλιοθηκών σε εθνικό επίπεδο και με την ανατροπή της στατικής και παρωχημένης αντίληψης για τις σχολικές βιβλιοθήκες. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η ροή της πληροφορίας, της «παγκοσμιοποιημένης γνώσης», διαχέεται σε όλη την επικράτεια, μέσα στις σχολικές αίθουσες, χάρη στην Τεχνολογία. Κι αυτό δεν αφορά μόνον την ψηφιοποίηση βιβλίων και τεκμηρίων, αλλά και τα κοινωνικά δίκτυα, τα οποία γίνονται πλέον φορείς της διάχυσης με εκπληκτικό τρόπο (Τζάμου, 2014). Με τον ίδιο τρόπο, οι ψηφιοποιημένες συλλογές μουσείων, ιστορικών αρχείων, ερευνητικών κέντρων, εκπαιδευτικών ιστοσελίδων, θεματικών σελίδων της κοινωνικής δικτύωσης με φωτογραφικό υλικό, καθώς επίσης και ειδικές εφαρμογές για androids που σχετίζονται με μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους είναι προσβάσιμα μέσα στη σχολική τάξη και ο διδάσκων είναι σε θέση να διδάξει στους μαθητές τη μέθοδο εντοπισμού της πηγής.

Με τον τρόπο αυτό, το μάθημα αποκτά μια άλλη διάσταση. Ο διδάσκων θα πρέπει να μπορεί να οργανώνει σωστά τα μαθήματα, συγκεντρώνοντας υλικό, σχεδιάζοντας φύλλα εργασίας και επιλέγοντας τα στοιχεία εκείνα που θα βοηθήσουν τους μαθητές να αυτενεργήσουν με βάση πάντα ένα ανθρωπιστικό μαθησιακό μοντέλο (Rogers, 1999). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, ο διδάσκων λειτουργεί ως «καλλιεργητής» της γνώσης, συμμετέχοντας, συμβουλευόμενος, προγραμματίζοντας αλλά όχι ελέγχοντας τον τρόπο με τον οποίο θα αντλήσουν τη γνώση οι μαθητές του. Πρόκειται για ένα πλαίσιο που έχει όλα τα χαρακτηριστικά αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί «δημοκρατική» μάθηση και συνάδει απόλυτα με το δημοκρατικό χαρακτήρα του ανθρωπιστικού μοντέλου εκπαίδευσης επιτρέποντας στους μαθητές να αναπτύξουν όλο το δυναμικό τους (Τζάμου, 2007b).

4.2. Παρουσίαση παραδείγματος

Μια ιδιαίτερα σημαντική ενότητα στο παλαιό εγχειρίδιο είναι αυτή που εξετάζει την έννοια του έθνους. Από την εμπειρία μας στη διδασκαλία του μαθήματος «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» διακρίνουμε αφενός τη δυσκολία, αφετέρου το ενδιαφέρον των δεκαεξάχρονων μαθητών για τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται και γίνεται αντιληπτή η έννοια του έθνους στις διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κυρίως σήμερα. Θα παρουσιάσουμε ως παράδειγμα τη διδασκαλία μιας ενότητας, έτσι όπως εφαρμόστηκε, δειγματικά, στο Πρότυπο Λύκειο Βαρβακείου Σχολής, το 2016, χρονιά που κυριαρχούσε η συζήτηση γύρω από το Brexit. Για τη συγκεκριμένη ενότητα η διδάσκουσα, μέσα σε ένα συνεχόμενο διδακτικό δίωρο:

α) Οργάνωσε μια παρουσίαση σε power-point εξηγώντας την εξέλιξη της έννοιας κυρίως κατά τον 19ο αι. αλλά και τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή στις μέρες μας. Στη διάρκεια της παρουσίασης οι μαθητές ήταν ελεύθεροι να διακόπτουν, να διατυπώνουν ερωτήσεις, ενστάσεις, διαφωνίες.

β) Ζήτησε από τους μαθητές να χωριστούν σε ομάδες και να αναλύσει η κάθε ομάδα από μία πηγή που δόθηκε από την διδάσκουσα.

Συγκεκριμένα δόθηκαν διάφορες πηγές όπως:

α) Τζ. Κ. Ρούουλινγκ: «Ενα εκατομμύριο λίρες κατά της ανεξαρτησίας της Σκωτίας», Καθημερινή, 11 Ιουνίου 2014:

<http://www.kathimerini.gr/771174/article/epikairothta/kosmos/1-ekat-lires-kata-ths-ane3arthstias-ths-skwtias>

β) «Ως εθνική μειονότητα της Βρετανίας αναγνωρίζονται οι κάτοικοι της Κορνουάλης», Η Καθημερινή, 24 Απριλίου 2014

<http://www.kathimerini.gr/764023/article/epikairothta/kosmos/ws-e8nikh-meionohtta-ths-vretanias-anagnwvizontai-oi-katoikoi-ths-kornoyalhs>

γ) «Η Ελλάς ευγνωμονούσα» ή «Υπέρ Πατρίδος το Παν» (1858), έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814-1878), Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (λάδι σε μουσαμά, 215x157 εκ.)

<https://argolikivivliothiki.gr/2013/09/16/ellas/>

Οι ερωτήσεις είχαν στόχο να συνδέσουν οι μαθητές την πηγή με την διδακτική ενότητα του εγχειριδίου. Για παράδειγμα:

- Να σχολιάσετε την εικόνα του έργου σε συσχέτισμό με την Αρχή των Εθνοτήτων. «Η Ελλάς ευγνωμονούσα» ή «Υπέρ Πατρίδος το Παν» (1858), έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814-1878), Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (λάδι σε μουσαμά, 215x157 εκ.).

- Να σχολιάσετε την πηγή 2, μέσα από το πρίσμα της εξής φράσης που αντλήθηκε από το σχολικό βιβλίο: «Η βαθμιαία διαμόρφωση της κυρίαρχης αγγλικής κουλτούρας, μέσω κυρίως της πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, και η επιβολή της, ήταν ο δεύτερος παράγοντας. Τέλος, τα συμφέροντα όλων από τη μεγάλη και πλούσια Βρετανική Αυτοκρατορία ήταν ο τρίτος παράγοντας για τη διαμόρφωση του βρετανικού έθνους».

γ) Η κάθε ομάδα, αφού μελετήσει τις πηγές που της ανατέθηκαν να σχολιάσει, την παρουσιάζει στην ολομέλεια της τάξης. Οι παρουσιάσεις εγείρουν ερωτήματα, διαφωνίες και συζήτηση. Ανάλογα με τις γνώσεις και τα ενδιαφέροντα των μαθητών, η συζήτηση μπορεί να μεταφερθεί στην πολιτική επικαιρότητα. Οι προβληματισμοί είναι όχι μόνον θεμιτοί, αλλά και ευκαίοι.

δ) Η διδάσκουσα ζητά από τους μαθητές να αντλήσουν υλικό από την europeana (<http://www.europeana.eu/portal/el>) και να φέρουν μια δική τους παρουσίαση ως εργασία την οποία θα παρουσιάσουν την επόμενη φορά στην τάξη για να εμπεδώσουν την ενότητα.

Εάν παρατηρηθεί ευρύτερο ενδιαφέρον, η διδάσκουσα μπορεί να οργανώσει διευρυμένα projects μερικών εβδομάδων τα οποία μπορεί να συνδέσει με κάποιο πολιτιστικό ή ευρωπαϊκό πρόγραμμα επιτρέποντας στους μαθητές να δημιουργήσουν και να αυτενεργήσουν ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους.

5. Επίλογος

Το μάθημα «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός» δεν υφίσταται πλέον στα προγράμματα σπουδών του λυκείου. Ωστόσο, ο διαθεματικός χαρακτήρας και η «ανοικτότητα» του ΑΠΣ που συντάχθηκε για το συγκεκριμένο μάθημα μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την εφαρμογή ανάλογων προσεγγίσεων, στο πλαίσιο σχολικών δραστηριοτήτων και ομίλων.

Σύμφωνα με τα δεδομένα από τις δειγματικές διδασκαλίες που πραγματοποιήθηκαν πιλοτικά, το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα «Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός», συνδεδεμένο με το ανθρωπιστικό μοντέλο μάθησης, είναι δυνατόν να εφαρμοστεί γενικευμένα στο λύκειο, εφόσον εξασφαλιστεί η συμβατότητά του με ένα ανθρωπιστικό μοντέλο αξιολόγησης. Στο μοντέλο αυτό θα αξιολογείται η ικανότητα του μαθητή να χρησιμοποιεί τα μεθοδολογικά εργαλεία, να εντοπίζει, να αξιοποιεί, να συσχετίζει και να ερμηνεύει κριτικά τις πηγές, είτε με τον ισχύοντα τρόπο, δηλαδή με υλικό που διανέμει ο διδάσκων, είτε μέσω διαδικτύου και νέων τεχνολογιών. Θα ήταν ευχής έργο εάν η αξιολόγηση συμπεριλαμβάνει έναν συνδυασμό γραπτών και προφορικών εξετάσεων μαζί με ομαδοσυνεργατικές συνθετικές εργασίες.

Εάν διασφαλιστεί το εξεταστικό, τότε είναι δυνατόν να εφαρμοστεί και ένα πρόγραμμα σπουδών το οποίο θα ορίζει θεματικά πεδία, χωρίς να στηρίζεται σε συγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η βασική αρχή της θεωρίας του Rogers: «Η μάθηση επέρχεται όταν το αντικείμενό της συνδέεται με τα προσωπικά σχέδια του μαθητή». Σε όλα τα παραπάνω, οι ΤΠΕ αναδεικνύονται ως ο εκ των ων ουκ άνευ παράγοντας για τη διδασκαλία, την έρευνα και την μάθηση. Για τους μαθητές, οι οποίοι ενδεχομένως θα αποτελέσουν στο μέλλον τον τύπο του Ευρωπαίου πολίτη ως κάτοχο της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε ένα διευρυμένο πλαίσιο ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας, όλα τα παραπάνω θα αποτελέσουν ισχυρά εφόδια.

Μένει να διερευνηθεί η εξέλιξη της έννοιας της ευρωπαϊκής ταυτότητας και του Ευρωπαίου πολίτη, έτσι όπως διαμορφώνεται τώρα, κατά την τρίτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα, και μέσα από τις ζυμώσεις που πραγματοποιούνται σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Burns, E. (1963). *Western Civilizations: Their History and Their Culture*. London: W. W. Norton & Company, Inc.

Burns, E. (2006). *Ευρωπαϊκή Ιστορία*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Danish Ministry of Education. (n.d). *Information and Communication Technologies (ICT) in Upper Secondary Education* - "The use of ICT during examination". Retrieved from <http://eng.uvm.dk/Education/Upper-Secondary-Education/Information-and-Communication-Technologies-ICT-in-Upper-Secondary-Education>

Davies, N. (1996). *Europe: A History*. Oxford: Oxford University Press

- Ergazakis, K., Metaxiotis, K., & Psarras, J. (2006). Knowledge Cities: The Answer to the Needs of Knowledge-Based Development. *VINE: The Journal of Information and Knowledge Management Systems*, 36(1), 67-84.
- Geiss, P., & Le Quintrec, P. (2006). *L' Europe et le monde depuis 1945, manuel d' histoire franco-allemand, terminales L/ES/S*. Paris: Nathan/ Klett.
- Knight, S. (2013). *Danish use of internet in exams – epistemology, pedagogy, assessment in Finding Knowledge*. Retrieved from <http://sjgknight.com/finding-knowledge/2013/07/danish-use-of-internet-in-exams-epistemology-pedagogy-assessment/>
- Metaxiotis, K., Ergazakis, K., & Psarras, J. (2005). A Framework for Building Successful Knowledge Cities. In Francisco Carrillo (Ed.), *The book Knowledge Cities: Approaches, Experiences and Perspectives*. Elsevier/ Butterworth-Heinemann.
- Milza, P., & Berstein, S. (1994). *Histoire de l' Europe*. Paris: Hatier.
- Milza, P., & Berstein S. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Patterson, C. H. (1977). *Foundations for a theory of instruction and educational psychology*. Michigan: Harper & Row.
- Rogers, C. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become* (1st ed.). Columbus, Ohio: Charles Merrill.
- Λιάκος, Α., Γαγανάκης, Κ., Γαζή, Ε., Κόκκινος, Γ., Πεντάζου, Ι., & Σμπιλίρης, Γ. (2012). *Ελληνικός & Ευρωπαϊκός Πολιτισμός - Ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός και οι ρίζες του, Βιβλίο μαθητή*. Αθήνα: Διόφαντος. Ανακτήθηκε από http://ebooks.edu.gr/modules/document/file.php/DSGL-A118/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CE%A0%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%84%CE%BF/%CE%92%CE%B9%CE%B2%CE%BB%CE%AF%CE%BF%20%CE%9C%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CF%84%CE%AE/22-0101-01_Ellinikos-k-Europaikos-Politismos_A-Lyk-E_BM.pdf
- Ματσαγγούρας, Η. (Επιμ.). (2011). *Η Καινοτομία των Ερευνητικών Εργασιών στο Λύκειο, Βιβλίο του Εκπαιδευτικού, Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. Το Βιβλίο του Επιμορφωτή, καθώς και επίσης και το υλικό για την Ερευνητική Εργασία από το Ψηφιακό Σχολείο*. Ανακτήθηκε από <http://ebooks.edu.gr/2013/course-main.php?course=DSGL-A107> και από <http://www.oepk.gr/pdfs/Project-epimorfoti2.pdf> καθώς και από <http://edu.klimaka.gr/arxeio/leitourgia-lykeio/vivlio-ekpaidevtikou-project-erevnhtiki-ergasia.pdf>
- Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (2011). Διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας με σκοπό την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Στο *Επιμορφωτικό υλικό για την επιμόρφωση των επιμορφωτών στα Πανεπιστημιακά Κέντρα Επιμόρφωσης, Τεύχος 3: Κλάδος ΠΕ02. Α' Έκδοση*. Πάτρα: Ι.Τ.Υ.
- Τζάμου, Κ. (2007). Η Ομαδική Συμβουλευτική Συνάντηση και ο ρόλος του διδάσκοντος σε θεματικές ενότητες πολιτισμού και ιστορίας της τέχνης: διδακτικές προσεγγίσεις και προβληματισμοί. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *4ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ' Αποστάσεως Εκπαίδευση. Μορφές δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή και εξ' αποστάσεως εκπαίδευση* (σσ. 193-211). Αθήνα: Προπομπός.
- Τζάμου, Αικ. (2014). Αναζητώντας την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική στο σύγχρονο κόσμο. Η χρήση των Τ.Π.Ε. στην ερευνητική εργασία της Α' Λυκείου. Στο Φ. Γούσιας (Επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου Η εκπαίδευση στην εποχή των Τ.Π.Ε.* (σσ. 89-98). Αθήνα.

Χασεκίδου, Θ., Τζιώκα, Π., Τζάμου, Αικ., Τσιαντής, Κ., Δημαράκη, Ξ., Μερούσης, Ν., & Πεφάνης, Π. (2015a). *Προγράμματα Σπουδών, Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, Α΄ Λυκείου*. Ανακτήθηκε από <http://repository.edulll.gr/edulll> & http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/10742/1774_%CE%A0%CE%A3_%CE%93%CE%95%CE%9B_%CE%95%CE%9B%CE%9B%CE%97%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A3%20%CE%9A%CE%91%CE%99%20%CE%95%CE%A5%CE%A1%CE%A9%CE%A0%CE%91%CE%AA%CE%9A%CE%9F%CE%A3%20%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3_%20.pdf

Χασεκίδου, Θ., Τζιώκα, Π., Τζάμου, Αικ., Τσιαντής, Κ., Μπετσάκος, Β. (2015b). *Οδηγός για τον εκπαιδευτικό, Ελληνικός και Ευρωπαϊκός Πολιτισμός, Α΄ Λυκείου*. Ανακτήθηκε από <http://repository.edulll.gr/edulll> & http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/1723/2/1723_%CE%9F%CE%94%CE%97%CE%93%CE%9F%CE%A3_%CE%95%CE%9A%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A5__%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82_%CE%95%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C%CF%82%20%CE%A0%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82_%CE%95%CE%9E%CE%A9%CE%A6%CE%A5%CE%9B%CE%9B%CE%9F.pdf

Ψηφιοποιημένες Συλλογές και εκπαιδευτικοί Ιστότοποι που αξιοποιούν συλλογές

- Ανοιχτό Περιεχόμενο στην Εκπαίδευση: www.oer.ellak.gr
- Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού: <https://argolikivivliothiki.gr/>
- Αρχαιομνήμων, Ψηφιακές Συλλογές: <http://arxiomnimon.gak.gr/>
<http://arxiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=01&id=567529>
- Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων, Φωτογραφικό Αρχείο, ψηφιακές συλλογές: <http://www.nhmuseum.gr/el/syilloges/arheio-istorikon-eggrafon/>
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, ToposText: <http://www.ekt.gr/el/news/20532>
- EuroDocs: Online Sources for European History: https://eudocs.lib.byu.edu/index.php/Main_Page
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Ψηφιακές Συλλογές: <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=11&langid=1&pageid=298>
- Ιστότοπος του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς: <http://www.piop.gr/>
http://www.piop.gr/el/Activities/Pafsanias/~media/Files/Pafsanias/Museums/metaxis_lyc_fylla_web.pdf
- Ιστοσελίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους: <http://www.gak.gr>
- Ιστότοπος Αμερικανικής Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου: <http://memory.loc.gov/ammem/index.html>
- Ιστότοπος Europeana: <https://my-european-history.ep.eu/myhouse/timeline>
<http://www.europeana.eu/portal/el>
- Η πύλη για την ελληνική γλώσσα: Ιστορία-Λογοτεχνία: http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/index.html?subpoint=17#prettyPhoto
- Φωτόδενδρο: <http://photodentro.edu.gr/lor/>

Υλικό για την παρουσίαση του παραδείγματος

- Τζ. Κ. Ρόουλινγκ: Ενα εκατομμύριο λίρες κατά της ανεξαρτησίας της Σκωτίας, Καθημερινή, 11 Ιουνίου 2014: <http://www.kathimerini.gr/771174/article/epikairothta/kosmos/1-ekat-lires-kata-ths-ane3arthσίας-ths-skwtias>
- Ως εθνική μειονότητα της Βρετανίας αναγνωρίζονται οι κάτοικοι της Κορνουάλης, Η Καθημερινή, 24 Απριλίου 2014: <http://www.kathimerini.gr/764023/article/epikairothta/kosmos/ws-e8nikh-meionohtta-ths-vretanias-anagnwrizontai-oi-katoikoi-ths-kornoyalhs>
- «Η Ελλάς ευγνωμονούσα» ή «Υπέρ Πατρίδος το Παν» (1858), έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη (1814-1878), Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου (λάδι σε μουσαμά, 215x157 εκ.): <https://argolikivivliothiki.gr/2013/09/16/ellas/>

